

A magyarországi szegénységről*

Ferge Zsuzsa

Kitekintés

Magyarországon is, mint mindenütt és mindig, volt szegénység, de más volt tíz, húsz, száz, vagy kétszáz éve, mint manapság. Azt azonban nehéz most utólag megmondani, hogy milyen volt akkor szegénynek lenni, mit jelentett annak idején a szegénység. Ehhez a tudomány eszközei szegényesek és vitatottak.

Ma a szegénységgel kapcsolatban versengő meghatározások tömegét találjuk. Folynak a viták arról, hogy a szegénységet abszolút vagy relatív, dinamikus vagy statikus jelenségnek kell-e tekinteni, hogy az okok vizsgálata során a képességek vagy az eszközök hiányára kell-e összpontosítani, szegénységről, halmozott deprivációról, vagy kirekesztésről kell-e beszélni (Gordon – Townsend 2000). Az Európai Unióban a legutóbbi években ismét változott a szótár. Igaz, továbbra is cél a kirekesztés megszüntetése, de ugyanezt pozitív előjellel is megfogalmazzák: a társadalom legyen befogadó, „inkluzív” (www.eu2001.be). Talán a politikailag legfontosabb vita a szegénység és az egyenlőtlenség összefüggése körül zajlik. Van olyan vélemény, amely szerint a szegénység megszüntethető, ha mindenki elér egy meghatározott minimális szintet (pl. Friedman 1962). Mások szerint – ma ezt a nézetet elsősorban a társadalmi alapjövedelem szószólói képviselik – a minimális szint biztosítása megkerülhetetlen kötelezettsége egy igazságos társadalomnak, de a létfenntartást éppen hogy biztosító, állandónak feltételezett minimum elérése növekedő, gazdagodó társadalmakban nem elégséges (BIEN 2001). Ha változik azoknak az eszközöknek, feltételeknek a köre, amelyek a méltósággal élhető élethez szükségesek, akkor a minimálisan biztosítandó szintnek is változnia kell. És minden megközelítés esetében végtelen viták folynak arról, hogy milyen mutatókkal mérhető egyik vagy másik tényező, hogy e tényezők fontossága és mérhetősége hogyan viszonyul egymáshoz, hogyan lehet elérni valamilyen nemzetközi összehasonlíthatóságot, és hogyan lehetne a szegénységellenes politikák hatását nyomon követni. A viták csak részben, vagy talán csak látszólag tisztán tudományosak. Voltaképpen egyetlen megközelítés sem lehet politika- és ideológiamentes egy olyan területen, amely a legégetőbb társadalmi feszültségeket foglalja magában.

* Köszönettel tartozunk a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnak (International Labour Organization – ILO), hogy lehetővé tett két olyan kutatást, amelyek saját szempontunkból is fontosak, de amelyek elvégzésére magyar források hiányában nem lett volna lehetőségünk. A vizsgálatokhoz nyújtott segítségért hálásak vagyunk Richard Ankernek és Guy Standingnek (ILO, Genf), továbbá Elaine Fultznak (ILO-CEET, Budapest). Személyesen nagyon sokaknak tartozom köszönettel, közülük itt hadd említsem meg a szegénységvizsgálat előkészítésében sokat segítő Dzsumbuj Helpet, és vezetőjét, Kecskés Évát, valamint a vizsgálatban részt vevő kollégáimat, Darvas Ágneszt és Tausz Katalint.

A világszegénység és a globális egyenlőtlenségek talán korunk kulcskérdései, legalábbis 2001. szeptember 11-e óta mind többeknek tűnik ez így. Sokféle kísérletet tettek már arra, hogy ezeket mérhetővé tegyék. A nagy nemzetközi szervezetek is legalább tíz éve próbálkoznak, egyszerűbb és komplexebb mutatókkal egyaránt. Az első korai méréseket a Világbank végezte; először azokat tekintette szegénynek, akiknek évi 120 dollárnál kevesebbük van, majd (hosszú időn át) azokat, akiknek napi egy dollárnál kevesebből kell megélniük. Ez utóbbi alapon számolva 1998-ban, amikor csaknem 6 milliárd volt a föld népessége, közel egymilliárd szegény élt a földön (UNRISD 2000), azaz a föld lakosságának egy hatoda szegény.

Ez nagyon nagy szám – és mégis alábecsüli a problémát. Hiszen napi 1 dollárnál kevesebb jövedelem sokkal nehezebb helyzetet, mélyebb szegénységet jelent Kelet-Közép-Európában, mint Kazahsztánban vagy Maliban. Maguk az UNRISD-jelentés szerzői azt írták, hogy „a napi 1 dollárnak megfelelő vásárlóerő valószínűleg védhetetlenül alacsony érték: a világ bizonyos részein senki nem tudna ennyiből megélni”. Ezért mára változott a mérték. Az OECD (2001) ma úgy véli, hogy a világszegénységről egy viszonylag szűk tartalmú mutató is képet adhat. „A szegénységet mérő szűk közelítés lehetővé teszi, hogy azonosítsuk és statisztikailag elemezzük azon háztartásokat, amelyek egy, a táplálkozás és fogyasztás minimumszintjének megfelelően meghatározott abszolút szegénységi szint alá kerültek. Ez azért szükséges, hogy követni lehessen a szegények számának és arányának, a szegénység mélységének és súlyosságának alakulását időben és országonként összehasonlítva. A nemzetközi összehasonlításoknál legáltalánosabban alkalmazott küszöb napi 1 dollár az alacsony jövedelmű, 2 dollár a közepes jövedelmű, és 4 dollár az átmeneti gazdaságokban” (azaz pl. Közép- és Kelet-Európában). Feltehetőleg ezzel a módszerrel jutottak el ahhoz a sokat emlegetett adathoz, hogy a világ szegényeinek száma 1,2 milliárd.

Ha a nemzetközi mércéket alkalmazzuk, Magyarországon még kevésbé egyértelmű a kép. Ha „közepes jövedelmű” országgént napi 2 dollárral számolunk, az fejenként havi 16 800 Ft-ot jelent. Ez körülbelül az országos átlagos jövedelem fele. A TÁRKI 2000-re vonatkozó adatai alapján becsülve e szint alatt a népesség 12–15%-a él (Szívós – Tóth 2000b). Ha viszont „átmeneti gazdaságnak” tekintjük magunkat, hiszen azok vagyunk, és napi 4 dollárral, havi 33 600 Ft-tal számolunk, akkor – ugyancsak a TÁRKI adatai alapján – a népesség legalább 60%-a élt e szint alatt 2000-ben. (A jövedelmek eloszlása nem egyenletes: „középtájon” sokkal többen vannak, mint a „széleken”.)

Ha „közös európai térben” gondolkodunk és az EU átlagos színvonalát tekintjük mércének, akkor még rosszabbak az arányok. Az EU átlagfogyasztásának fele alatt az EU-országokban átlagosan a népesség 17%-a él. A helyzet Dániában a legjobb 9%-os, és Portugáliában a legrosszabb 33%-os szegénységgel. A csatlakozni kívánó országok többsége azonban igen messze van e tekintetben e közös tértől. Szlovénia az egyetlen, amely 30%-os szegénységi arányával elfogadható értéket képvisel. Tudatos és sikeres szegénységellenes törekvés csak itt és Csehországban volt, de még ez utóbbiban is 50% feletti az arány. A többi csatlakozásra váró országban – Magyarországon is – 70% fölöttiek az EU átlagfogyasztásának felével számolt

szegénységi ráták. A különbségeket azonban a gazdasági fejlettség szintje csak részben magyarázza: a kialakult helyzetekben a politikának is jelentős szerepe volt (lásd az 59. oldalon lévő táblázatot).

Visszatekintés

Magyarországon az utóbbi 150 évben óriási változások mentek végbe. Korábban kísérletet tettem arra, hogy a mindenkori elérhető adatok összegyűjtésével felbecsüljem, hogy mikor, mekkora és milyen jellegű volt a szegénység: inkább abszolút, létfenntartási szintű, ténylegesen szűkölködést jelentő, vagy inkább relatív, a társadalomból való kiszorulás felé mutató. Hullámzások, válságos és háborús, nyugodtabb és növekedő időszakok követték egymást. A helyzet változékonyságának érzékeltetésére itt újra közlöm az 1986-ban megjelent összefoglaló becslést 150 év szegénységarányairól, kiegészítve azt a 2000-es helyzettel. Tudom, hogy a történelmi adatok vitathatók. Kövér György szerint „nyilvánvaló képtelenség 60–65, illetve 50–55%-os szegénységről beszélni a dualizmus kori Magyarországon”, s hivatkozik „középkori társadalmak kutatóira”, akik szerint „ha egy társadalomban 25–30%-nál nagyobb volt a szegények aránya, a társadalom végveszélybe került” (Gyáni – Kövér 1998). Kövér György elutasítása feltehetően fogalmi félreértésen alapul. A hivatkozott történészek valószínűleg csak a társadalmat veszélyeztető szegényekről – pauperek, ínségesek, „gueux”-k – adtak számot, a szűkölködő szegényekről nem. Mindenesetre a középkorkutatók körében is sokféle megközelítéssel találkozunk. Mollat, a szegénység egyik legismertebb középkorkutatója – aki nagyon óvatosan bánik a számokkal – figyelmeztet, hogy a társadalom szegénységhez való viszonya nagyon változó. „30–40%-nyi szegény egy XV. századi városban nyomasztóbb volt, mint a 80%-os szegénység a X. századi vidéken” (Mollat 1978). Mollat tehát szemrebbenés nélkül leír akár 80%-os arányt is. Az időbeli összehasonlításnál átértelmeződnek a korabeli mértékek. Amikor egy-egy társadalom önmagáról ad képet, a mértéket – nem feltétlenül tudatosan – többnyire úgy választja meg, hogy az adott időszakra vonatkozó szegénységarány ne kerüljön sokkal az egyensúlyt sugalló 30% fölé. (Kivételek persze vannak: A II. világháború előtti jövelemeloszlást kutató Matolcsy Mátyás (1936) például a 30-as évek elején 81%-nyi szegénysorsú társadalomról beszél.) A 30%-nál magasabb arányok valóban egyenlőtlenséget, feszültségeket, igazságtalanságokat sejtetnek, és a politika számára félelmet keltőek. A visszatekintő adatokat azonban már nem befolyásolja a politika, így mások lehetnek a mércék. E visszamenőleges számítások természetesen vitathatók, de csak segítségükkel rajzolódhatnak ki azok a trendek, amelyeket a mindenkori „jelenek” elfednek, s mégis szükségesek a jelen megértéséhez. Mindezen megfontolások miatt – ha a tévedés lehetőségének teljes tudatában is – közlöm a több mint száz évre visszamenőleges becsléseket, kiegészítve azokat az utolsó 15 év becsült adataival (lásd a 60. oldalon lévő táblázatot).

Minthogy az átmenet utáni évtizednek különös aktualitása van, néhány egymásnak is ellentmondó részletes adatot külön bemutatok a 61. oldalon látható táblá-

zatban. Ezek sem fedik le azonban a mára vonatkozó 6 és 75% között mozgó becsléseket. Minimálisan 6% lehet (az ILO-POV kutatás alapján – lásd a 22. oldalt) a gyakran éhez, nyomorgó szegénység. A legmagasabb arányt (75%-os szegénységet) akkor kapjuk, ha az 1989. évi szegénységi szintet (átlagijövedelem fele) szorozzuk az árindekszel, és azokat tekintjük „vesztő szegénynek”, akik az 1989-es szegénységi szint alatt élnek. (Az 1989. évi átlag fele 4897 Ft volt. A fogyasztói árindekszel megemelve az összeg 2000-ben 39400 Ft/fő/hó.) Az arány nem abszurd, csak nagy. Az EU-átlag fele alatt élő magyarországi „szegények” aránya a már említett 73%. Ha a létminimumot az „abszolút szegénység” egyik mérvadó mutatójának tekintjük, akkor a létminimum alatt élőkre vonatkozóan a hivatalos kiadványokban a 90-es évek eleje óta az obligát 30% körüli arányt találjuk – ha egyáltalán találunk ilyen adatot. (Az 1998-ra és 2000-re vonatkozó létminimum-kiadvány például nem tartalmazza a létminimum alatt élők arányát – ezt csupán a többi forrás segítségével lehet úgy-ahogy felbecsülni.) A tartós 30%-os arányt azonban nem a helyzet változatlansága magyarázza, hanem az, hogy a KSH 1994-ben a „szegényedésnek megfelelően” módosította, csökkentette a korábbi létminimumszintet, majd 1995-től megszüntette a létminimumadatok addigi továbbvezetését, mert azok az életszínvonalban bekövetkezett nagymérvű csökkenés és a fogyasztás átstrukturálódása következtében elvesztették realitástartalmukat. Az 1996-tól újra számított létminimum-összegben „az élelmiszerfogyasztási normatíva fizikailag ugyanannyi, mint 1989-ben volt, az ennek megfelelően fogyasztó háztartások azonban az életszínvonal csökkenése miatt sokkal kevesebbet tudnak fordítani egyéb szükségleteikre, következésképpen az újonnan felmért létminimum-érték lényegesen kisebb az 1989-től árindekszel továbbvezetetté” (KSH 1998c). Ennek a módosításnak a létjogosultsága azért vitatható, mert a szegényedés miatt kialakuló új költési szokásokba beletartozhat az eladósodás is, vagy például az, hogy a családok nem fűtenek, vagy nem világítanak megfelelően. Ez létminimumszintként akkor sem fogadható el, ha az emberek belenyugodtak a megváltoztathatatlannak vélt ellehetetlenülésbe. Ha az átszámítás nem történt volna meg, akkor (az 1994-es szintnek megfelelő) létminimum alatt élők aránya ma kb. 50% lenne. És ha tudjuk, hogy 2000-ben a létminimum, azaz a 26 000 Ft körüli egy főre jutó családi jövedelem milyen szűkölködést jelentett a kisnyugdíjasok vagy a kiskeresetűek számára, nem is beszélve a munkanélküliekről és a segélyezettokról, akiknek ennél kisebb a jövedelmük, akkor az 50% körüli arány nem tűnik torznak. Ha tehát a mai létminimum alatti szegénységet 45–50%-ra becsültem a történelmi táblázatban, valószínűleg nem túloztam. Ugyanakkor a súlyos szegénység aránya ennél kisebb, s attól függ, hogy mennyire súlyos szegénységet veszünk alapul. A sokféle adatból egyedül az utolsó évtized során bekövetkezett romlás biztos, és annyi valószínű, hogy e trendben fordulat még nem következett be. Inkább a minta változásával, mint a tényleges javulással magyarázható, hogy 1997 és 1998 között a TÁRKI egyik szegénységmutatója jelentős szegénységcsökkenést mutat ki. 1998 óta viszont ismét lassú romlás mutatkozik az átlagijövedelem fele alatti adatoknál, míg némi javulás a medián fele alattiaknál.

Az eddig bemutatott bizonytalanságok, tág becslési határok ellenére egy-két, a politika számára mérvadó szegénységi mutatót közmegállapodással rögzíteni kellene. Erre mind a hazai célok megvalósításának méréséhez, mind a nemzetközi összehasonlításhoz szükség van. Azt azonban tudni kell, hogy ilyen mutatók elfogadása mindig kompromisszum eredménye, és egy mutató mindig csak részleges képet ad a szegénységről.

A nem meglepő történelmi tanulság legfeljebb annyi, hogy voltak a mainál rosszabb, súlyosabb helyzetek, mélypontok, és voltak javuló szakaszok is. A történelmileg legjobb időszak a szegénység szempontjából nézve az 1965 utáni két évtized volt, amelynek során az életszínvonal minden összetevője a társadalom nagy része számára javult. Mindez a „puha diktatúra” éveiben következett be, amikor sokáig beszélni sem lehetett a szegénységről, amely a javulási tendencia ellenére határozottan jelen volt.

Magam úgy gondolom, hogy a 60-as éveket követő javulás valós alapokon nyugodott: akkor épültek ki például azok a társadalmi biztonsági rendszerek, amelyek egészen a legutóbbi időkhöz elég jól működtek ahhoz, hogy segítsenek átvészelni a gazdasági sokkokat. Legnagyobb hibájuknak azt tartom, hogy – a szabadsághiány miatt – felülről szerveződtek. A polgárok a szociális védelem intézményeinek alakításában, az ezeket érintő döntésekben, vagy működésük ellenőrzésében éppúgy nem vehettek részt, mint a politika alakításában általában. Ezért nem is érezhették ezeket sajátjuknak, és nem váltak elég „civillé” ahhoz, hogy megvédjék azt, ami mindebből megvédendő lett volna. A 60-as éveket követő mintegy két évtized lassú javulásával elért szint azután rohamosan esett vissza. Különösen fájdalmas, hogy a mai szűkölködők, szegények, nyomorgók és hajléktalanok túlnyomó része már volt ennél jobb helyzetben. A veszteség tudata és a javulás reményének hiánya ugyanis még elviselhetetlenebbé teszi a szegénységet.

A szegénység nagymértékű növekedése 1990 után voltaképpen kevésbé volt indokolt, mint a háborúk vagy a világválság után. A romlás fő oka valójában a jórészt elkerülhetetlen gazdasági visszaesés volt, de ezt súlyosbította, hogy még a lehetséges védelmek egy része sem épült ki (pl. nem történt semmi a lakásrésztelkekkel kapcsolatos, pontosan előrelátható eladósodás kivédésére). Így az egyenlőtlenségek, a szegénység és a kirekesztés mértéke nagyobb lett, mint amekkorát az ország gazdasági helyzete indokolt volna. A kilábalást nehezíti, hogy a rendszerváltást követően a kormányzati politika a szegénységet és a kirekesztést soha nem tartotta elsőrendű fontosságú társadalmi és politikai kérdésnek.

A mai magyar szegénység két újabb vizsgálat tükrében

A szegénységhez vezető „kockázati tényezőket”, ha tetszik: a szegénység okait, az EU egy új dokumentuma a tagállamok 2001-ben készített szegénységellenes stratégiai terveinek elemzése nyomán a következőképpen sorolja fel: „tartós munkanélküliség; hosszú időn át rosszul fizető, rossz feltételeket jelentő munkahely; szakképzettség hiánya, korán abbahagyott iskola; kirekesztéssel fenyegetett csa-

lábból indulás; fogyatékoság; rossz egészségi állapot; kábítószer- és alkoholfogyasztás; sok hátránnyal küzdő lakókörzet; hajléktalanság vagy rossz lakhatási feltételek; bevándorlás; kisebbséghez tartozás és faji előítéletek” (Európai Bizottság 2001). Magyarországon mindezen tényezők léteznek, csak még a nagycsaládosokkal, a szűkmarkú segélyezés következményeivel, a nagyszámú pszichiátriai beteggel és a nyugdíjak egy részének alacsony szintjével kellene kiegészíteni a sort. Azt viszont be kell vallanunk, hogy a fenti tényezők egy részének a szegénységgel való összefüggéséről kutatások hiányában nincsenek megbízható adataink.

A magyar szegénység helyzetének bizonyos oldalait két újabb vizsgálat néhány eredményével illusztráljuk. 2001-ben a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felkérésére két vizsgálatot végeztünk 1000–1000 háztartás körében. A megkérdezettek mindkét mintában 18 és 60 év közöttiek voltak, azaz adataink nem alkalmasak az idősök helyzetének elemzésére. Az első kutatás az alapvető biztonságokra, elsősorban a munkabiztonságra vonatkozott és a kijelölt felnőtt lakosságra országosan reprezentatív (ILO–PSS-kutatás). A második kutatás a társadalmi biztonsági ellátórendszerek szolgáltatásaihoz való hozzájutást, a szegénységet és a kirekesztést vizsgálta. Csak a „szegényeket” reprezentálja (akiknél 20 000 Ft alatt volt az egy főre jutó jövedelem) (ILO–POV-kutatás, valamint lásd még a 62. oldalon található táblázathoz fűzött jegyzetet). Az egész társadalmat reprezentáló mintát egybevetettük egyfelől a „szegényminta” egészével, másrészt annak alsó jövedelmi harmadával. A szegényminta körülbelül a társadalom szegényebb jövedelmi harmadát fedi le, az ezen belüli legkisebb jövedelmű harmad tehát nagyjából a társadalom alsó tizedét jelenti. Ez – minthogy az öregségi nyugdíjasok háztartásai nincsenek a mintában – mintegy 800 000 embert tesz ki. A 62. oldalon lévő táblázatban látható e csoportok néhány jellemzője.

A cigány etnikumhoz tartozás Magyarországon az egyik, sok más tényezővel is összefüggő, különösen fontos „szegénységi kockázat”. Ezért a 62. oldalon lévő táblázat utolsó oszlopa a romák helyzetét külön is megmutatja. Az adatok elemzésekor egyértelművé válik, hogy a *szegénység, még a legsúlyosabb szegénység is, csak részben cigánykérdés*. A cigányok aránya az össznépeességben 5–8%-ra tehető. Szegénymintánkban az arányuk 20% (ILO–POV-felmérés). Ugyanezen minta alsó harmadában, azaz a legszegényebbek között 37%-ot, de a még ennél is szegényebb ötödben vagy tizedben is „alig” 40%-ot képviselnek. Más szavakkal: minél szegényebb kört nézünk, annál magasabb a romák aránya, de még a *legszegényebb népeességtizedben vagy huszadban sem ők vannak többségben*, vagyis a *szegények többsége nem roma*.

A táblázatból kiolvasható, hogy minél rosszabb a jövedelmi helyzet, annál kevesebb az aktív és több a munkanélküli háztartásfő; annál rosszabbak, alkalmasint sokkal rosszabbak az iskolázottsági mutatók és a végzett munkák jellege. Nemcsak a közvetlen lakókörnyezet rossz, hanem ma Magyarországon az Európai Unió országainál sokkal élesebb a falu–város közti növekvő különbség is – bár nem minden téren. A népeességnek közel 20, a szegényeknek csak 8%-a budapesti, és a falusi szegénységarány az országosnál nagyobb.

A szokásos feltételezésekkel ellentétben a szegények és a cigányok között az átlagosnál több a teljes család, és a romák között jellemzően kevés az egyedülálló és az egyedülálló szülő, vagyis nem áll, hogy a szegények körében az elemi kohéziós egységek is hiányoznak.

Sokszor nehéz megkülönböztetni az okokat és az okozatokat – mi itt két, inkább okozatnak tekinthető életmód-összetevő jellemzőit ismertetjük. A lakás, a hajlék minden továbbinak: a tanulásnak, a rendszeres munkavégzésnek, az emberi méltósághoz tartozó tevékenységek elvégezhetőségének olyan feltétele, amelyről ebben a funkciójában keveset beszélünk. A szegényminta (1000 család) „csak” 4%-a él cigánytelepen vagy cigánysoron, de további 21% lakik szegény, lepusztult, elhanyagolt, rosszul közművesített településrészen. A lakások harmada–negyede dohos, romos, fűthetetlen – összesen 60%-uk küzd ilyesfajta problémával. Igaz, három vagy több súlyos panasz „csak” a háztartások 24%-ában van. A 63. oldalon lévő táblázat ezeket az adatokat foglalja össze az előző oldalon lévő táblázatban leírt csoportokra nézve, és azokat két elemmel egészíti ki (jövedelemharmadok és a felnőttek nemek szerinti összetétele). Az összefüggések javarészt ismertek. A legfontosabb differenciáló tényezőnek az iskolai végzettség és a jövedelem tűnik, de például a sokgyermekesek, a romák, valamint a segéd- és mezőgazdasági munkások is az átlagosnál sokkal rosszabb helyzetben vannak. Ezen túl egy új kockázati csoport is formálódik már hosszabb ideje: az egyedül, vagy nem családban élő férfiak, ha kiesnek a munkából, különösen sebezhetőek, és ugyanígy az egyedül élő nők is, főként, ha már nincsenek gyeseen. Mindez a további anyagi, ellátottsági mutatók alapján is nyomon követhető (lásd a 64–65. oldalon lévő táblázatokat).

A lakás fenntarthatósága miatt a szegények 64%-a szorong, bár „csak” 29%-uknak van adóssága. Budapesten a legrosszabb a helyzet: itt a kevesebb szegény nagyon szegénynek tűnik minden más vonatkozásban is. A falvakban az olcsóbb lakásfenntartás és az élelmiszertermelés valamit enyhít az egyébként korlátozottabb helyzeten. Mindebből azonban kikapcsolhatatlan az igények átalakulása. Az igény-szintet növelheti a közvetlen környezetben tapasztalt egyenlőtlenségek kiéleződése. Ugyanakkor a tartós és reménytelennek látszó szűkösségbe bele lehet fásulni olyannyira, hogy már az igények sem fogalmazódnak meg.

A részletek szerint a szűkös táplálkozás nem feltétlenül jelent éhezést, bár a szegénymintában a családok felénél nem jut elég pénz ételre. Valószínűleg kérdéseink nem voltak elég pontosak, és a szegényen is mondhat a valóságosnál jobb adatokat, mert az interjúk alapján sem tudjuk megfelelően szétválasztani az éhezést a nagyon hiányos, rossz táplálkozástól. Az adatok szerint a megkérdezettek 3%-a nem jut naponta meleg ételhez. Őket tekinthetjük éhezőknek – a minta és más benyomások alapján. Ez országosan – minthogy itt a szegények 3%-áról van szó – 80–100 000 embert jelenthet. A rosszul és egészségtelenül étkezők aránya ennél nagyobb. Adataink hiányosak, de azt tudjuk, hogy a szegény gyermekek 6%-a nem jut napi háromszori étkezéshez (és a hétféligi vagy nyári arányok ennél nagyobbak is lehetnek), továbbá 19%-uk nem jut naponta gyümölcshöz, és a felnőttek fele kétnaponta sem jut húshoz. Az alsó jövedelemharmadhoz tartozó szegény családok (amelyekben bő hárommilliónyi ember él) egynegyede, azaz

6–800 000 ember nem tudja ajándékkal vagy vacsorával ünnepelni a karácsonyt. Meleg kabátja sok felnőttnek van, de (a szegénymintában) csak minden ötödik felnőttnek van újonnan vett kabátja, és csak a gyerekek 59%-ának van olyan 2 pár cipője, amelyet nem „örököltek”. A kirekesztés sajátos mutatója az, hogy a felnőttek töredéke (6%-a), de a gyermekeknek is csak egyötöde jutott el legalább egy hétre nyaralni vagy üdülni az év során.

A szegénység csökkentésének jövője szempontjából a gyermekekbe történő „beruházás” a legfontosabb, illetve ennek hiánya a legnagyobb szegénységátörökítési kockázat. Az országos mintából kiderült, hogy ugyan a középiskolás korú gyermekek túlnyomó többsége (97%-a) bejut valamilyen középfokú iskolába, ideértve a szakiskolákat, szakmunkásképzőket is, de nagyon differenciáltak a jó minőségű iskolázás esélyei. A középiskolás korú gyermekek *gimnáziumba* kerülésének esélye általános iskolát végzett szülők esetében 14%, diplomás szülők esetében 71%. Az előbbieket, ha el is végzik az iskolát, továbbtanulásuk valószínűsége kicsi. A továbbtanulási esélytelenség a gyermekkorban gyökerezik. A szegények gyermekei – noha a szülők, kiváltképp falun, szemmel láthatóan minden erőfeszítést megtesznek, hogy a legszükségesebb iskolai követelményeknek eleget tegyenek – nem tudnak egészségesen élni és a „tudástársadalomra” felkészülni. 37%-uk sportol rendszeresen, 29%-uk jut (ha már iskolás) számítógép-használati lehetőséghez, és csak egyötödük tud a szülő valamilyen külön foglalkozást – nyelv- vagy zene-tanulást stb. – megfizetni. A mély szegénység újratermelődésének feltételei tehát esetükben sajnos adottak (lásd a 66. oldalon a felső táblázatot).

A mai magyar szegények egyes rétegei

Különböző tapasztalataink alapján néhány szegénységi réteg talán körvonalazható, bár még sok további kutatásra van szükség, hogy kiderüljön: valóban igazolható-e ezen csoportok léte, s hogy körülbelül hány főt képviselnek. Itt egyelőre együtt kezeljük a demográfiai, területi, biológiai, szociológiai – például foglalkozási – kategóriákat, és az ezek kombinációjaként formálódó csoportokat igyekszünk körülírni. Szeretnénk hangsúlyozni: annak ellenére, hogy két saját kutatásra és minden elérhető adatra támaszkodtunk az alábbiak leírásakor, megfelelő széles körű kutatások hiányában az alábbiak inkább csak sejtésekként és nem tényekként kezelendők (valójában még a csoportok közötti határok sem nagyon határozottak).

Vannak *nyomorban élők*. Biztosan ide tartoznak a hajléktalanok (kb. 30–50 000 fő); a városi nyomornegyedekben, a kisebb településeken a cigánysoron vagy a településtől elkülönülő cigánytelepeken élők többsége, akik egyébként nem csak romák; azok a családok, amelyekben a háztartásfő tartósan munkanélküli, beteg, munkaképtelen; az alkalmilag, olykor feketén foglalkoztatott szakképzetlen munkások; a beteg, fogyatékos, munkaképtelen egyedülálló, akik között a férfiak általában rosszabb helyzetben vannak, mint a nők. Különösen súlyos a helyzetük, ha a hátrányos helyzetű kistérségekben, vagy rossz helyzetű falvakban, kisebb városokban élnek. Ezekben a háztartásokban nem ritka az éhezés, általánosabb

azonban a nagyon rossz táplálkozás, az elemi civilizációs feltételek hiánya vagy nehéz hozzáférhetősége (pl. víz hiánya, rossz út, szemét elszállításának a hiánya); a szűk, félig vagy egészen romos, modern komfortok nélküli, alkalmasint patkányjárta, egészségtelen lakás; és a gyerekek szinte teljes esélytelensége arra, hogy egészséges, munkaképes, képzett felnőtté váljanak. A nyomorban élők mintegy félmilliónyian, esetleg valamivel többen lehetnek (a lakosság 5%-a).

Sokkal szélesebb kör *a lecsúszással fenyegetett szűkölködők*. Ilyen helyzetben vannak a rossz helyzetű falvakban, depressziós térségekben élő segéd- és betanított munkások; a szakképzetlen állami alkalmazottak, akiket elbocsátás fenyeget; a kis eladósodott kényszervállalkozók, akiknél könnyen felborul az üzleti egyensúly; a volt mezőgazdasági munkások, az 1–2 holdon gazdálkodó, vagy föld nélkül maradt volt szövetkezeti tagok, főként, ha idősebbek és már nem tudnak valami újba belekezdeni; a rendszeres gyógykezelésre szoruló betegek családjai, ha egyébként átlag körüli is a jövedelmük; azok az egyedül élő, idős nyugdíjasok, akik már felélték a nyugdíjat kiegészítő tartalékaikat; és azok a sokgyermekes családok, amelyekben a jövedelmek alacsonyok és rendszertelenek, az adókedvezményt nem tudják igénybe venni, s így a gyermekek elemi szükségletei hiányt szenvednek, tanuláskoruk szinte bizonyosan korán megszakad. E kör jövedelme nagyon alacsony, illetve rendszertelen; a hónap végére többnyire elfogy a pénzük, és minimálisra csökken a fogyasztásuk is, emiatt a szükséges gyógyszereket gyakran nem tudják kiváltani; a számlákat nem mindig tudják kifizetni, s ezért félniük kell a közművek kikapcsolásától vagy a lakás elvesztésétől; a gyermekek – akik nem jutnak számítógéphez, nyelvtanuláshoz, sporthoz, nyaraláshoz – olyan kevés ösztönzést és lehetőséget kapnak, hogy továbbtanuláskor, ha egyáltalán sor kerül rá, legfeljebb valamilyen, a közelben kitanulható szakma megszerzését jelenti. Ebbe a rétegbe legalább 1,5 millió ember tartozik (15%).

További, ugyancsak széles csoportot alkotnak a szegénységben megrekedt, *jövő nélküli szűkölködők*. Nagyon hasonlítanak az előző csoporthoz, de a rosszabbodás esélye esetükben kevésbé kézenfekvő: inkább stagnálás valószínű. A folyamatos megélhetési gondok, a gyakori jövedelemhiány és a javulás reményének a hiánya őket is jellemzi. A 45 éven felüli alacsony iskolai végzettségűek vagy szakképzettség nélküliek jelentős része akkor is ide tartozik, ha nem hátrányos helyzetű településeken vagy térségekben laknak. A közepes vagy annál alacsonyabb nyugdíjjal rendelkezők jelentős része szintén e csoporthoz tartozik: szűkös beosztással valahogy kijönnek a nyugdíjból, de helyzetük javulására alig van esély. A fogyasztással élők jelentős része is ide sorolandó. Ide kell számítanunk továbbá a rossz színvonalú intézmények (elfekvők, otthonok) lakóit, és a pszichiátriai és szenvedélybetegek nem kis részét. Ez a csoport az előzőhöz hasonló, vagy annál még szélesebb kört képvisel, azaz körülbelül 1,5–2 millió embert (15–20%).

Reménytelibb csoportot képeznek az *átmenetileg szegények*, akiknek van esélyük arra, hogy kikerüljenek a rossz helyzetből. Ide tartoznak azok, akiknek van reményük arra, hogy a gyás vagy gyed lejárta után visszatérjenek a munkába; illetve azok, akiknek van valamilyen képzettségük, és remélik, hogy munkát, vagy jobban

fizető munkát találnak, esetleg úgy, hogy lakóhelyet is változtatnak. Ez a csoport az eddigieknél fiatalabb. Ők talán 0,5–1 milliónyian lehetnek (5–10%).

Hogy lehet-e mindezen változtatni, az elsősorban politikai kérdés – egyidejűleg lenne szükség kormányzati akaratra és a társadalom közakaratára. A kormányzat azonban mind ez ideig nem nézett szembe a probléma komplexitásával, információk tömege hiányzik, a civil társadalom egésze pedig – noha önkéntes segítők egyre többen vannak – még meglehetősen passzív e tekintetben.

*

Az Európai Unió három éve központi kérdéssé tette a „Szociális Európa” ügyét. 2001-ben valamennyi tagország elkészítette a társadalmi befogadásért és a kirekesztés és a szegénység ellen teendő lépések kétéves tervét (Európai Bizottság 2001). Ezeket az Európai Bizottság 2001 decemberében fogja nyilvánosan értékelni a laekeni csúcstalálkozón. Irigységgel vegyes szomorúsággal olvastam a tervet, s noha egyelőre a szociálpolitika nincs a csatlakozás napirendjén, nehezen tudom elképzelni, hogy előbb-utóbb ne kerüljön mérlegre az, ami Magyarországon ez ügyben történik vagy nem történik. Nem csak a magyar szegénység elemi érdeke, hanem az egész ország közérzete és a későbbi csatlakozási problémák elkerülése is gyökeres változtatásokat tenne szükségessé e téren.